

Sonja Mijušković
Filozofski fakultet
Nikšić

ISTRAŽIVANJE VERTIKALNE DRUŠTVENE POKRETLJIVOSTI U CRNOJ GORI U PERIODU PRIJE I POSLIJE SOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE

THE INVESTIGATION OF VERTICAL SOCIAL MOBILITY IN MONTENEGRO BEFORE
AND AFTER SOCIALIST TRANSFORMATION

ABSTRACT The topic of virtual social mobility is very interesting due to its significance to the social stratification. The reason for our being interested in it lies in the fact that the mobility is suitable for empirical survey material as well as for the statistical data processing. It has been widely studied in sociology world over as much as in our country. By the end of the 80's of the last century, many authors dealt with this problem in ex Yugoslavia, which cannot be said for Montenegro, for, at the time it unfortunately received less attention comparing to other member states.

As the empirical material for the research we have taken the survey results which were collected in the period of 1989/90 by the Institute for social sciences in the region of ex Yugoslavia. For the parallel analysis we used the research done in Serbia in the period after social transformation (carried out in 1997 by Slobodan Cvejić). The research on ascending and descending class mobility throughout social hierarchy mostly prove that this phenomenon is one of the key things in the research of social structure.

Key words: social structure, class, vertical mobility, self-reproduction, social status

APSTRAKT Tema vertikalne društvene pokretljivosti zbog svog značaja za stratifikacionu teoriju društva u mnogome je interesantna. Jedan od razloga našeg interesovanja nalazi se u činjenici da je pokretljivost pogodna za empirijsko anketno istraživanje, pa i za statističku obradu podataka, kao i za širu analizu u svjetskoj sociologiji, pa i kod nas. Do kraja 80-ih godina prošlog vijeka na prostorima bivše Jugoslavije ovom tematikom se bavilo više autora, što se ne može reći da važi i za Crnu Goru gdje joj je posvećivano srazmjerno manje pažnje.

Kao empirijsku građu za istraživanje vertikalne društvene pokretljivosti krajem osamdesetih u Crnoj Gori uzeli smo nalaze anketnog istraživanja koje je tokom 1989/90. god. prikupio Institut društvenih nauka na području bivše Jugoslavije. Za uporednu analizu poslužilo nam je istraživanje u Srbiji sprovedeno u periodu poslije socijalističke transformacije (sprovedeno 1997. godine od strane Slobodana Cvejića). Istraživanja silaznog i uzlaznog pomjeranja pojedinaca i društvenih grupa kroz društvenu hijerarhiju u mnogome govore da ova pojava jeste jedno od ključnih mjesta u istraživanju društvene strukture.

Ključne riječi: društvena struktura, klasa, vertikalna pokretljivost, samo-reprodukcija, društveni status

Teorijski okvir rada (izbor i definisanje pojmova)

U radu nam vertikalna društvena pokretljivost predstavlja glavni pojam kao jedan od osnovnih socioloških problema u okviru proučavanja strukture društva. On podrazumijeva promjenu društvenog položaja koji pojedinac ili

društvena grupa zauzima u strukturi društva u toku jedne ili više generacija. Analizu vertikalne pokretljivosti koristimo kako bismo sagledali koji je stepen otvorenosti strukture društva. Kod otvorene strukture, šanse za zauzimanje različitih položaja relativno su jednake za pripadnike grupe koji imaju inače različit položaj, dok je zatvorena struktura takva da je većina statusa pripisana.

Kad se radi o istraživanju vertikalne pokretljivosti, neophodno je istaći još jedan važan pojam, a to je društvena struktura kao širi pojam od vertikalne pokretljivosti. Društvena struktura obuhvata raspored društvenih grupa, položaja i uloga koje se nalaze u međusobnom odnosu. Društvena stratifikacija je određena vertikalnim hijerarhijskim rasporedom elemenata društvene strukture. Vertikalna diferencijacija je dio društvene strukture, koji se u zavisnosti od opredjeljenja za jedan od dva različita pristupa (klasni i stratifikacijski) u njenom tretiranju određuje kao klasna ili slojna struktura društva.

Istraživanje hijerarhijskog, odnosno vertikalnog rasporeda društvenih grupa kao nužno nameće i određenje još jednog značajnog problema, a to je društveni položaj. Društveni položaj predstavlja „analitički osnov“ za proučavanje društvene strukture bilo da je riječ o klasnom ili stratifikacijskom pristupu. Treba istaći da društveni položaj predstavlja mjesto koje pojedinac ili društvene grupe zauzimaju u društvenoj strukturi. Društveni položaj ima svoje subjektivne i objektivne dimenzije. Za naše istraživanje poslužili smo se definicijom društvenog položaja M. Lazića koja glasi: „Društveni položaj se uzima kao sintetički izraz globalne društvene podjele rada, koja se uspostavlja prisilno i relativno trajno, tako da suprotstavlja velike grupe ljudi po osnovnim dimenzijama ljudske prakse. Drugim riječima to znači da konstituisanje društvenog položaja zavisi od načina reprodukcije konkretnog dominantnog načina proizvodnje, što istovremeno podrazumijeva i civilizacijski-materijalni, kulturni itd. nivo razvoja zemlje“.¹

Koji nam je cilj u ovom radu? Cilj nam je da na osnovu prikupljenih podataka ponudimo pregled vertikalne društvene pokretljivosti u Crnoj Gori krajem 80-ih, kao i da potvrdimo hipoteze koje smo postavili u istraživanju. Zatim da obradimo teorijske pretpostavke za analizu empirijskih podataka o pokretljivosti prije i poslije transformacijskog perioda. Istovremeno smo upoređivali dobijene rezultate za Crnu Goru sa rezultatima iz drugih područja (Hrvatske i Srbije) kao i sa Srbijom novijeg datuma.²

Testiranje hipoteza i analiza empirijske građe

Najznačajniji dio rada posvećen je obradi i interpretaciji nalaza o vertikalnoj pokretljivosti u Crnoj Gori. Pretpostavili smo da je u periodu poslije Drugog svjetskog rata Crnu Goru karakterisala (što smo našli i u ostalim istraživanjima) izražena uzlazna vertikalna pokretljivost, pri čemu su poljoprivrednici

¹ Lazić M., U susret zatvorenom društvu, Naprijed, Zagreb 1987.

² Najsvježije podatke za uporednu analizu koristili smo iz istraživanja dr Slobodana Cvejića u knjizi „Korak u mestu“, Beograd 2006.

predstavljali glavni regrutacijski rezervoar za popunjavanje svih viših društvenih slojeva. Dalje smo pretpostavili da je u novijem periodu moglo doći do postepenog smanjivanja obima pokretljivosti, pri čemu se posebno smanjuju šanse da se pripadnici viših društvenih grupa direktno regrutuju iz poljoprivredničkog sloja. Zatim, da postepeno opadanje pokretljivosti ima, kao svoju drugu stranu, povećan stepen samoreprodukcije, prvenstveno kod slojeva radništva, ali djelimično i kod srednjih slojeva. Poljoprivrednici su i ranije bili grupa koja se izrazito samoreprodukovala, dok širenje radničkih i stručnjačkih zanimanja povećava i kod njih mogućnost samoregrutacije. Ovo je povezano sa hipotezom o relativno maloj stopi silazne društvene pokretljivosti koja važi za sve društvene grupe unutar generacijskih, a i međugeneracijskih, izuzev za pripadnike vladajućih slojeva u socijalizmu. Vladajuća klasa tokom vremena postepeno je sužavala svoju regrutacijsku osnovu nastojeći da se čvršće veže sa srednjim slojevima (osim za porijeklo, to važi i za položaje koje zauzimaju njihovi potomci). Za unutar generacijsku pokretljivost očekuje se da ona bude izrazito niska. Na samom kraju testiramo djelovanje dva kanala pokretljivosti: obrazovanje i političku aktivnost, kao i upoređivanje novijih rezultata pokretljivosti u Srbiji.

Istraživanja u bivšoj Jugoslaviji pokazala su da je obrazovanje tijesno povezano (posebno univerzitetsko) sa zauzimanjem položaja unutar srednjih slojeva (nižih rukovodilaca i stručnjaka), kao i kod vladajućih slojeva u socijalizmu (direktora i rukovodilaca), čime se pokazalo da obrazovanje i u Crnoj Gori postaje sve više neophodna pretpostavka za obavljanje funkcija. Kada je riječ o političkoj aktivnosti, pokazalo se ranije, a i sada, da je to u tijesnoj vezi sa zauzimanjem rukovodećih položaja. Ovdje napominjemo da su hipoteze izvedene uz pomoć analize dosadašnjih istraživanja u bivšoj Jugoslaviji, te stoga naši podaci (što smo i očekivali za Crnu Goru) značajno ne odstupaju od prethodnih analiza. Kod konkretne analize društvene pokretljivosti u Crnoj Gori podaci ukazuju da je od ukupnog broja lica (643) njih 35% ostalo u istoj klasi dok 65% predstavlja ukupan odliv, što ukazuje na značajno visok postotak pokretljivosti. Ukupno, silazno se pokretalo 10% a uzlazno 90%. Što se tiče radničke klase, zabilježili smo najviši postotak samoobnavljanja – oko 49%. Istovremeno smo zabilježili manji pad u grupi poljoprivrednika, ali i viši uspon u grupi rukovodilaca, oko 22%. Zapažamo da je najveći zabilježeni postotak porijekla kod poljoprivrednika (93%) koji potiču od očeva poljoprivrednika. Analiza podataka dovodi nas da potvrdimo pretpostavku o značajnom učešću poljoprivrednika očeva koji imaju sinove rukovodiocce oko 34%. Od današnjih radnika 46% njih ima očeve radnike, 23% potiče od očeva stručnjaka, a 66% današnjih rukovodilaca ima očeve rukovodiocce. Kad je u pitanju samoobnavljanje, uočili smo da se 50% radnika samoobnavlja i njima su slični stručnjaci sa učešćem oko 42%, dok se nešto više od ovog 53% samoobnavljaju rukovodioci i to je u saglasnosti sa rezultatima dobijenim u Hrvatskoj.

Ukratko ćemo izložiti kako se kreću pojedini slojevi. Kod poljoprivrednika bilježimo znatno veći odliv u radničku klasu 38,5% što je mnogo manje od

njihovog samoobnavljanja. U rukovodioce se odliva 17%, u strčnjake 12%, a najmanje u poljoprivrednike – 8,4%. Radnici se značajno pomjeraju prema sloju rukovodilaca 22%, a sa manjim učešćem, oko 19%, u administrativno osoblje. Grupa administrativnog osoblja odlazi u prvu višu grupu, grupu stručnjaka sa oko 32%, u grupu rukovodilaca samo sa 23%. Istovremeno smo zabilježili njihov pad u grupi radnika sa 22%. Stručnjaci slično prethodnoj grupi, sa oko 28% prelaze prag rukovodilaca, a 16% silazi u grupu administrativnog osoblja. Rukovodioci sa oko 53% ostaju u klasi rođenja, dok ih oko 24% pada u administrativno osoblje i svega 5,8% u grupu radnika.

Upoređujući ranija istraživanja sa našim uočili smo neke opšte karakteristike. Ukupna stopa samoreprodukcije iznosi 51,28% u Srbiji, u Hrvatskoj je 45,23%, dok je u kasnijem periodu (1992. g) u Srbiji iznosila 54,67%. Podaci sugerišu zaključak- da je jugoslovensko društvo u periodu prije transformacije u značajnoj mjeri bilo društvo zatvorenog tipa.

Period poslije našeg istraživanja (kraj 80-ih) obilježen je kao etapa „raspadanja društva“, kako zbog ekonomskog zagušivanja, tako i zbog nacionalnog sukobljavanja koje se desilo na tlu bivše Jugoslavije. Dok su zemlje (pogotovo istočnoevropske) bilježile proces transformacije i demokratske konsolidacije uvođenjem tržišta i otvorenosti ka svijetu, dotle se kod nas i dalje bilježi statičnost socijalizma sa komandnom planskom ekonomijom i hijerarhijskom strukturom u kojoj se značajno reprodukovao vladajući sloj. Ranije se nije uočavao tako izrazit rez između vrha i dna ljestvice položaja, dok se prema rezultatima nekih istraživanja³ sada zbog pada materijalnog položaja srednji sloj raspao i rasplinio između dna (više) i vrha piramide (manje). Jednakost u neimaštini, ističe M. Lazić, većine pripadnika i nekontrolisane privilegije manjine na vlasti jeste slika koja je karakterisala socijalistički poredak u najgrubljim crtama. Poslije 70-ih, kada se događao privredni rast, period 80-ih karakteriše pad, kako u materijalnoj tako i u institucionalnoj sferi. U tom periodu, transformacijski proces, koji tek što je inaugurisan, bilježio je prosječno siromaštvo sa 40%, dok je na granici siromaštva bilo 40% stanovništva, svega 15% na srednjem položaju i 5% stanovništva koje je zauzimalo vrh društvene ljestvice. „Vrh društvene ljestvice bogatstva svjedoči o rastu diferencijacije, a na dnu se događa homogenizacija: položaj različitih kategorija manuelnih radnika se ujednačava (u siromaštvu), njihovom statusu približavaju se i rutinski službenici, relativan položaj seljaka se popravlja, dok se nad masovnom osnovom siromašnih održavaju nešto bolje stojeći stručnjaci i, zatim, daleko iznad, pojavljuje se novi sloj bogatih“⁴. U navedenoj studiji interesantan je nalaz da se poslije 80-ih u Srbiji, a i drugdje, smanjila vertikalna pokretljivost, a privredna i politička kriza sve više uzimala maha. Jedan od osnovnih inhibitora na početku transformacije bila je nesposobnost opozicije da mobiliše stanovništvo za program strukturnih društvenih promjena. Što se tiče nalaza o položajima na hijerarhijskoj ljestvici

³ Lazić M. (prir.), Račiji hod, Filip Višnjić Beograd 2000, str. 5-237.

⁴ Lazić M., Račiji hod, str. 17.

društvenih položaja može se reći sljedeće: na čelu su i dalje bivši pripadnici socijalističke elite za kojima idu uspješni privatnici i stručnjaci, koji zajedno sa preduzeticima čine sada novu ekonomsku elitu. Slika piramide društvenih položaja, izgleda drugačije: piramida se „rasteže“ pomičući vrh na gore, a dno na dolje. Najveće skliznuće među društvenim klasama doživjele su srednja i radnička klasa, dok je najotpornija na udare krize bila viša klasa. Mala međuklasna rastojanja u doba samoupravljanja danas se povećavaju između osnovnih klasa, što je posebno upadljivo za relacije između više klase i ostalih. U posljednjoj deceniji rastojanje između više i srednje klase povećava se bez naznaka da tako neće biti i u budućnosti. Za uspravljanje posrnutih društvenih grupa neophodno je ispuniti dva uslova: prvi je da se stabilizuje poslijeratna napetost i drugi, da se društvo uključi u evropske privredne i ekonomske tokove sa tendencijom kretanja što dalje od zatvorenog društva. Za transformaciju Crne Gore može se reći da je ona „ostala na nivou simuliranja promjene, lutanjima od socijalizma ka kapitalizmu, od liberalnog ka državnom kapitalizmu i sl., a ne usmjerena u pravcu stvarne društvene promjene esencijalnog i egzistencijalnog karaktera u skladu sa progresivnim kretanjima savremenog društva i sopstvenim mogućnostima“⁵.

Ukratko napominjemo da postsocijalistička transformacija predstavlja niz promjena u društvenom sistemu i društvenoj strukturi, a koje se tiču krize reprodukcije socijalističkog načina proizvodnje. M. Lazić je ukazao („Sistem i slom“, 1994) na dva načina raspadanja sistema. Prvi je da se unutar starog sistema postepeno stvara grupa koja razvija strukturalne pretpostavke za formiranje novog oblika društvene organizacije. Drugi način ukazuje na to da se dezintegracija vladajućeg odnosa ne odvija kao rezultat stvaranja novih društvenih oblika unutar starih, već se oni raspadaju na osnovu vlastitih unutrašnjih kontradikcija. Da bi se ostvario prelazak iz socijalističkog poretka u građansko društvo zasnovano na tržišnoj privredi, nije dovoljno da socijalistička privreda zapadne u krizu, nego se ukazuje i potreba za prisustvom kolektivnog aktera uobličavanja novog sistema, klase koja će strukturalne podsticaje oblikovati u skladu sa svojim interesom.

Suštinski preduslov za izlazak iz postsocijalističkih društava, iz strukturalne krize jeste reorganizacija društvenih odnosa koja će dovesti do optimizacije resursa i povećanja efikasnosti, a to znači da ova društva moraju biti dinamična, sposobna da stalno stvaraju pretpostavke za društveni razvoj. Posmatrano na planu društvene strukture, to znači promjene klasnog (slojnog) sastava i otvaranje novih položaja u podjeli rada. Prethodno smo naznačili da je ovakva pomjeranja u periodu postsocijalističke transformacije doživjela (najizraženije) srednja klasa, koja svojim obimom i ulogom predstavlja okosnicu strukture savremenih razvijenih društava i rezervoar za popunjavanje više klase. Njeno rastezanje iskrivilo je sliku hijerarhijske ljestvice, a piramidu položaja značajno razdvojilo na vrh i dno. Njeni članovi nastoje da svojim potomcima stvore

⁵ Vukićević S., Crna Gora na prelazu milenijuma, Cetinje, 2003, str. 308.

uslove za bolje školovanje i za zauzimanje mjesta na kojima se i sami nalaze, čime stvaraju klasnu barijeru pred pripadnicima iz nižih klasa. Transformacijske tendencije različito su zapljusnule Crnu Goru i Srbiju, koje su često poprimale iskrivljene oblike preobraćajući se u disfunkcionalne institucije (kao što su novi represivni zakoni, državno kontrolisana sredstva javnog komuniciranja itd). Na tom tlu iskristalisana su četiri procesa koji su se trajno iskazivali u društvenom životu u posljednjoj deceniji prošlog vijeka: prvi, „formiranje novih društvenih grupa i rekonstrukcija odnosa na hijerarhijskoj društvenoj ljestvici; drugi, produbljivanje ekonomske krize; treći, reafirmacija tradicionalnog vrednosnog sistema i četvrti, istrajavanje sistemski indukovane političke samovolje“⁶.

Proces promjena koje su obuhvatile Srbiju (pa i okruženje) tokom 1990-ih M. Lazić naziva „blokirana transformacija“, pod kojom podrazumijeva proces u kojem je dio vladajuće klase (kolektivnih vlasnika) svoj ukupni društveni monopol zamijenio međusobno povezanom ekonomskom i političkom dominacijom koja je omogućila odlaganje uvođenja tržišne ekonomije i političkog takmičenja. Pripadnici klase kolektivnih vlasnika (nekadašnje nomenklature) tokom 1990-ih uspjeli su da se domognu dvije trećine elitnih preduzetničkih položaja, što je znatno više nego u bilo kojoj drugoj post-socijalističkoj evropskoj zemlji, čime je izvršena, kako ističe M. Lazić, konverzija političkog monopola u ekonomski.

U naznačenom istraživanju S. Cvejića korišćena je tročlana shema grupa (klasa) u Srbiji 1989. god., a to su: viša (kolektivni vlasnici), srednja (sitni preduzetnici i stručnjaci) i niža (ostali slojevi) preko kojih autor donosi zaključak o statičnosti društva u poznom socijalizmu. Naglašen je veliki procenat od 71, 1% ispitanika koji zadržavaju istu klasnu poziciju kao njihovi očevi. Niža klasa (može se uporediti sa poljoprivrednicima i radnicima iz našeg istraživanja u Crnoj Gori) predstavlja tipičnu klasu porijekla (očevi) za sve klasne destinacije (ispitanikovo trenutno radno mjesto), što je očekivano na kraju talasa velike strukturne pokretljivosti izazvane poslijeratnom industrijalizacijom i u situaciji još uvijek nerazvijenog tercijalnog sektora. Višu klasu čine prevashodno potomci niže klase i više od tri puta rjeđe srednje klase. Nešto češće srednjeklasno porijeklo ispitanika koji pripadaju srednjoj klasi u odnosu na one koji pripadaju višoj klasi nije statistički značajno, pa se može reći da obje klase imaju isti regrutacijski obrazac. To znači da visoko obrazovanje postaje jednako važan kriterijum porijekla u obje klase, čime uspon u vladajuću klasu postaje sve više postupan za pripadnike niže klase. Na zatvorenost klasa ukazuje stepen samoreprodukcije (iskazan preko stope izlazne pokretljivosti od očeva ka potomcima), koji je najjači u nižoj klasi. Oko 75% potomaka poljoprivrednika i radnika ostane u toj klasi (u Srbiji je više izraženo nego u Crnoj Gori). Po stepenu zatvorenosti slijede srednja i viša klasa. U Srbiji je visoka samoreprodukcija niže klase, koja se objašnjava pomoću strukturalnih činilaca (dominacija poljoprivrednika u porijeklu). Niska samoreprodukcija više klase

⁶ Cvejić S., Korak u mestu, Beograd, 2006, str. 22.

objašnjava se pomoću uticaja ideoloških činilaca (egalitarizam, vlast radničke klase) i strukturnim činocima (naimenovanje sa „više instance“ na niže položaje u kolektivno vlasničkoj klasi). Za analizu međugeneracijske pokretljivosti S. Cvejić tročlanu shemu proširuje na sedmočlanu:

1. rukovodeći sloj (političari, direktori i krupni i srednji preduzetnici),
2. sitno preduzetnički (sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici i samozaposleni),
3. srednji stručnjački (stručnjaci i niži rukovodioci),
4. prelazni (poslovođe, službenici i tehničari),
5. viši manuelni (VKV i KV radnici i „polutani“),
6. niži manuelni (NKV i PKV radnici i NKV službenici),
7. poljoprivrednički (privatni poljoprivrednici sa do 10 ha zemlje).

U analizi slojne samoreprodukcije ukazuje se na podatak da je ukupna slojna reprodukcija znatno manja nego stopa klasne samoreprodukcije, te se ističe da su 1989. god. ispitanici još uvijek bili dosta pokretljivi u odnosu na svoje slojno porijeklo. To se duguje, po mišljenju S. Cvejića, velikom poslijeratnom talasu industrijalizacije, jer su očevi poljoprivrednici u svakom sloju destinacije brojniji nego očevi iz istog sloja kojem pripadaju ispitanici. Učešće potomaka poljoprivrednika među rukovodiocima i stručnjacima manje je nego u ostalim slojevima, što pokazuje da se u ovakvoj pokretljivosti naziru određene strukturne razlike. Kod rukovodećeg sloja značajna je otvorenost prema svim ostalim, dok u formiranju sitno preduzetničkog dominiraju preduzetnici, poljoprivrednici i prelazni sloj. Razlog ovakvog trenda predstavlja tolerantan stav vlasti prema sitnom preduzetništvu i nepostojanje obrazovnog uslova za ulazak u sloj sitnih preduzetnika. Homogeno porijeklo stručnjaka (21,5%) ne stoji u skladu sa ideološkim principom ravnopravnosti i velikom stopom strukturne pokretljivosti. Ovdje očevi poljoprivrednici imaju manje učešća nego kod ostalih. U prelazni sloj dolaze manuelni radnici i on je za radnike primamljiv isto kao i poljoprivrednički sloj. Veliki procenat od 90% je vezan za radničko samoreprodukovanje, što na najbolji način prikazuje efekte pokretljivosti na društvenu strukturu izazvane industrijalizacijom. Sloj poljoprivrednika zabilježio je najvišu stopu samoreprodukcije. Kad je riječ o ukupnoj slojnoj reprodukciji, valja istaći da 37,5% potomaka ukupno ostaje u sloju svog oca i tu najveći doprinos imaju poljoprivrednici i stručnjaci. Relativno blizu njih je viši radnički sloj, a zatim rukovodioci, pa prelazni i niži radnički sloj. Uočava se postepen prelaz jer je za potomke svih slojeva najčešća druga destinacija. Ne može se previdjeti činjenica da rukovodioci i stručnjaci usmjeravaju svoje potomke na ova dva sloja u oko 70% slučajeva, što ukazuje na slabo naglašenu slojnu zatvorenost. Ukoliko sad uporedimo učešće po slojevima (klasama) za Crnu Goru, uočićemo neznatna odstupanja u poređenju sa podacima za Srbiju, izuzetak predstavlja procenat samoreprodukcije koji je u Crnoj Gori 65%. Za period prije transformacije uočen je blagi trend uvećanja nepokretljivosti, koji je praćen blagim trendom uvećanja samoreprodukcije kod svih društvenih grupa. Težnja ka društvenom usponu 1990-ih zamijenjena je težnjom ka održavanju vlastite

pozicije. U istraživanju 1989. god. u Srbiji uočena je znatno viša samoreprodukcija koja iznosi 77% dok je ranije iznosila 71%, a glavni pomak čini povećan ulaz iz više u višu klasu sa 3% na 14%. Ovdje se može zaključiti da klasna zatvorenost postepeno raste tokom devedesetih godina te da viša i srednja klasa tome znatno doprinose.

U visokim stopama samoreprodukcije prepoznali smo jasnu razgraničenost između klasa. Međuklasne barijere ukazuju na postojanje uzročnih činilaca koji leže u sistemu reprodukcije društvenog života stvaranom tokom 90-ih godina. Pored spore promjene sistema društvene reprodukcije i sporih promjena u političkom, ekonomskom i kulturnom podsistemu, odvijala se još i promjena klasnog sastava i odnosa među njima. „Trend pokretljivosti u Srbiji odvijao se kao u većini industrijskih zemalja, ali sa kašnjenjem koje se može objasniti odgovarajućim nacionalnim specifičnostima, kao što su zakasnela industrijalizacija i veliko učešće sitnog poljoprivrednog poseda u privrednoj strukturi. Od početka 1990-ih nastaju vidne promene u režimu pokretljivosti, a „nacionalne razlike“ prerastaju u specifičan sistem društvene reprodukcije. Najvidljiviji efekti ovih promena su opadanje obima i zatvaranje rukovodećeg sloja i promena pozicije sloja poljoprivrednika, koji iz uloge socijalnog rezervoara prelazi u ulogu egzistencijalnog utočišta, u meri u kojoj ceo sistem prelazi sa logike rasta i razvoja na logiku siromaštva i preživljavanja. Ova logika je delovala i na sloj stručnjaka, ali se ispoljila u pojačavanju trenda samoreprodukcije koji je uočen još u socijalizmu.“⁷

Kao što smo istakli, ovi procesi dobrim dijelom proističu iz strukturnog tereta koji se vuče od 1990-ih godina. Taj teret se sumarno iskazuje u visokom stepenu klasne samoreprodukcije i u spriječenom protoku kroz stratifikacijsku hijerarhijsku ljestvicu društvenih položaja. Slabi protok kroz ljestvicu vezan je za „stari“ izvor samoreprodukcije prenijet iz ranije društvene formacije, tj. za društveni položaj klase poljoprivrednika i on je najmanje podložan promjeni. Promjene društvenog sistema u Crnoj Gori i Srbiji u periodu postsocijalističke transformacije dovele su do promjena u društvenoj strukturi i pokretljivosti, tako da je na razmeđu dva perioda (prije i poslije transformacije) nastao neki specifičan oblik u kojem je došlo do izmjene odnosa u društvenoj strukturi, u smislu jasnijeg profilisanja društvenih klasa i razlika među njima.

L i t e r a t u r a

1. Bogdanović, M. (1987) Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost, u „Društvene nejednakosti“, Beograd, ISI FF
2. Bogdanović, M. (1991) Vertikalna društvena pokretljivost, u „Srbija krajem 90-ih“, Beograd, ISI FF
3. Bogdanović, M. (1992) Međugeneracijska društvena pokretljivost, Sociologija 2

⁷ Cvejić S., Korak u mestu, str. 160.

4. Cvejić, S. (2000) Opadanje društva u procesu dualnog struktuiranja, u Lazić M. „Račiji hod“, Beograd Filip Višnjić
5. Cvejić S. (2006) Korak u mestu, Beograd, Čigoja
6. Lazić M. (1987) U susret zatvorenom društvu, Zagreb, Naprijed
7. Lazić M. (1994a) Sistem i slom, Beograd, Filip Višnjić
8. Lazić M. (1994b) Razaranje društva, Beograd, Filip Višnjić
9. Lazić M. urednik (2000) Račiji hod, Beograd, Filip Višnjić
10. Lazić M. (2005) Promene i otpori, Beograd, Filip Višnjić
11. Mijušković S. (2005) Društvena pokretljivost u Crnoj Gori krajem 80-ih, Filozofski fakultet Nikšić
12. Vukićević S. (2003) Crna Gora na prelazu milenijuma, Cetinje